
KITEKINTŐ

AZ OROSZ IPAR TÖRTÉNETI FEJLŐDÉSÉNEK POLITIKAI, ÁGAZATI ÉS TÉRBELI VONATKOZÁSAI

(The Political, Structural and Spatial Aspects of the Historical
Development of the Russian Industry)

GYURIS FERENC

Kulcsszavak:

Oroszország iparindustrializáció gazdaságpolitika ágazati szerkezet ipari térszerkezet

Oroszország ipara érdekes lenyomatát adja az ország fordulatokban gazdag történelmének. A cári időszak, az – iparfejlesztési szempontból sem egységes – szovjet éra, valamint a rendszerváltozás óta eltelt szűk két évtized industrializációs folyamatai gyökeresen eltérő gazdasági feltételrendszer mellett, markánsan különböző politikai motívumok mentén játszódtak le. A tanulmány e három korszak iparosodási/iparosítási tendenciáit tekinti át összehasonlító szempontból, különös tekintettel a politikai motívumokra, valamint az ipari szektor ágazati és területi szerkezetének változásaira.

Bevezetés

A bő hét évtizedes, kudarcot vallott „szocialista kísérlet” után a piacgazdasági fejlődés útjára lépő Oroszország 2008-as adatok szerint a bruttó hazai termék tekintetében a 14., míg ipari termelési érték tekintetében a 12. helyet foglalja el a világ országainak rangsorában (*CIA World Factbook* 2008). Bár Földünk legnagyobb területű állama ezek alapján jócskán elmarad a gazdasági termelés nemzetközileg meghatározó szereplőitől, gazdaság- és ipartörténeti szempontból különös figyelmet érdemel, több okból:

- Oroszország „jogelődje”, a Szovjetunió történelme során rendkívül dinamikus ipari növekedést mutatott föl: részesedése a világ ipari termeléséből a kezdeti 3%-ról 1980-ra 20%-ra emelkedett, ezzel agrárországból a Föld második ipari hatalmává lépett elő (*Krajko* 1987, 36–38). Bizonyos, elsősorban katonai vonatkozású ágazatokban mennyiségi és minőségi tekintetben is a nemzetközi élmezőnybe került.
- A Szovjetunió a szocialista világ vezető hatalmaként sajátos, a kapitalista „első” és a fejlődő „harmadik” világtól egyaránt eltérő gazdaságpolitikát folytatott, ami az ipar ágazati és területi szerkezetére, ennek társadalmi vonatkozásaira markánsan rányomta a bélyegét.

- Oroszország az egyetlen nagyhatalom, amely gazdasági és politikai tekintetben is keresztülment a szocializmusból kivezető rendszerváltáson, méghozzá viszonylag rövid idő leforgása alatt.

A tanulmányban – a fentiek figyelembevételével – áttekintjük, miből fakadt Oroszország ipari fejlődésének jelentős megkésettisége; milyen tényezők húzódtak a szovjet korszak dinamikus iparosítási törekvéseinek hátterében; mik voltak az erőltetett industrializáció eredményei és sokáig rejtve maradók, de rendkívül súlyos hátulütői; és hogy milyen tendenciák érvényesülnek a szovjet örökséggel mindmáig küszködő államóriás ipari folyamataiban.

Előzmények és a szovjet iparfejlesztés fő csapásirányai

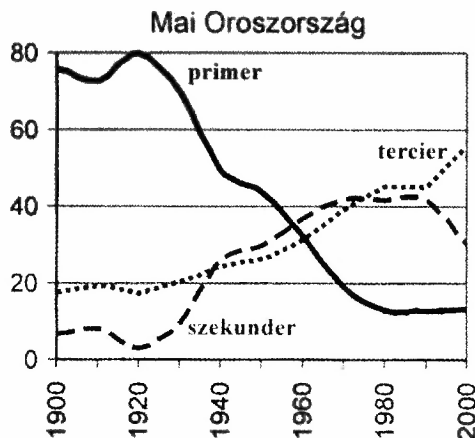
A cári Oroszország területéhez, lélekszámához mérten még a 20. század elején is szerény ipari potenciállal rendelkezett. Igaz, az 1861-es jobbágyszabadítás, valamint az ezt követő reformok megnyitották az utat a tőkés ipar kiépülése előtt, ám ez a folyamat rendkívül lassan, térben erősen koncentráltan haladt. A foglalkoztatottak kevesebb mint tizede dolgozott az iparban (*1. ábra*), amely döntően (mintegy kétharmad részben) könnyűipari tevékenységeket ölelt föl. Az akkortájt legkorszerűbbnek számító (főként gép- és vegyipari) ágazatok gyakorlatilag egyáltalán nem képviseltették magukat. A gyáripari termelés zöme a nyersanyag-lelőhelyek, részint a fogyasztópiac közelében összpontosult: a kohászat 70%-a a Donyec-medencében (melyen Oroszország ma Ukrajnával osztozik), a pamutipar 80%-a pedig Moszkva környékén (*Krajkó* 1987, 36–37) – mindenekelőtt az „orosz Manchesternek” nevezett Ivanovóban (*Trejvis* 2008, 189–191).

Mindez szorosan összefüggött az orosz állam társadalmi berendezkedésével, politikai viszonyaival. A nyugat-európai példákhoz képest erőteljes despotikus vonásokat mutató, rendkívül nagy társadalmi különbségeket generáló és fenntartó, konzervatív orosz feudális rend akadályozta azoknak a termelési formáknak a kialakulását, amelyek hosszabb távon a mezőgazdaság termelékenységének növeléséhez, az iparfejlesztés elengedhetetlen feltételét képező tőkefelhalmozáshoz vezethettek volna. Megkésett fejlődéséből fakadóan Oroszország az Európán kívüli világrészek gyarmatosításából, az ehhez kapcsolódó „eredeti tőkefelhalmozásból” is kimaradt; erőteljes területi terjeszkedésre ugyan sor került Szibéria és a Tengermellék bekebelezése révén, a hatalmas távolságok és a zord éghajlati adottságok azonban e térség erőforrásainak kiaknázását – ekkoriban – jórészt ellehetetlenítették.

1. ÁBRA

A foglalkoztatottak megoszlása a három gazdasági szektor között Oroszországban a mai országterületre vetítve

(The Structure of the Labour Force According to the Three Economic Sectors within the Recent Borders of the Russian Federation)

Forrás: Saját szerkesztés Trejvis (2008, 1. ábra) nyomán.

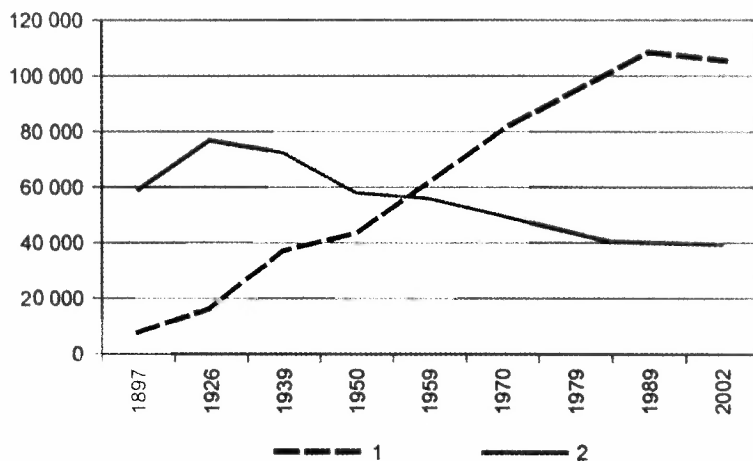
A fentiek eredményeként az orosz ipar fejlődése sokáig a szerény mértékű külföldi tőkeberuházásoktól függött, ezek pedig döntően olyan ágazatokba érkeztek, melyek termékeire az alacsony vásárlóerővel jellemezhető orosz piacon is komoly kereslet ígérkezett. Így a nehézipar fejlődésének feltételei meglehetősen korlátozottak voltak, egyetlen érdemi kivétellel. Oroszország vezetői immár évszázadok óta kiemelt céljuknak tekintették az államterülethez tartozó, roppant kiterjedésű ázsiai országrész megszervezését, ellenőrizhetővé tételét. A markáns (geo)politikai törekvés megvalósítására a 19. században érdemi lehetőség nyílt a vasút megjelenése révén. A hálózat jelentős állami forrásokból történő kiépítése viszont lehetővé, egyben szükségessé tette a szénbányászat, kohászat és vasúti járműgyártás felfutását. Ez a tendencia az ipar bizonyos fokú térbeli dekoncentrációját is elősegítette, mivel az új bányászati, kohászati központok zöme a transzszibériai vasút ázsiai szakasza mentén létesült (többek között a később Szibéria fő ipari körzetévé előlépő Kuznyeckimedence fejlődése is ekkor vette kezdetét) (Klüter 1997, 725).

Az orosz ipar egyébként is lassú kibontakozását az I. világháború, az ehhez kapcsolódó gazdasági összeomlás, illetve a társadalmi feszültségek nyomán kibontakozó polgárháború megtörte: az ország ipari kibocsátása 1920-ra az 1913-as szint hetedére zuhant, a textil- és acélipar visszaesése pedig a 95%-ot is elérte (Krajkó 1987, 38).

2. ÁBRA

*A városi és falusi népesség számának alakulása Oroszországban
a mai államterületre vetítve, ezer főben*

*(The Changes of Urban and Rural Population within the Recent Borders of the
Russian Federation, in 1000 persons)*

Jelmagyarázat: 1 – Városi népesség; 2 – Falusi népesség.

Forrás: Federeľnaja szluzsba goszudarsztvennoj sztatyisztiki alapján a szerző szerkesztése.

Forrás: Nefjodova (2008, 2. ábra).

A bolsevikok győzelme, illetve a Szovjetunió 1922-es kikiáltása után alapvető fordulat történt az állam iparhoz való viszonyában. Az egyeduralkodóvá váló marxista-leninista ideológiával összhangban a szovjet vezetés a munkásosztályban látta társadalmi bázisát, ami e réteg megerősítésére, ennek érdekében pedig az ipar (kiemelten a nagyüzemi nehézipar) erőteljes fejlesztésére sarkallta. Ez a szándék erőltetett urbanizációs törekvéssel is együtt járt. A feudalista múltat jelképező falusias vidékkel szemben az újonnan (vagy korábban is meglévő települések gyökeres átalakításával) létrehozott szocialista iparvárosok egyszerre voltak hivatottak az új nagyüzemekben dolgozó tömegek lakhatásának és infrastrukturális ellátásának költséghatékony biztosítására, valamint – a városi társadalom könnyebb központi megfigyelése, kontrollja révén – a „szocialista embertípus” kialakítását elősegítő térbeli keretrendszer megteremtésére. A fenti törekvések és a beruházások szinte kizárólagos állami irányítása révén olyan, sok évtizedes folyamat vette kezdetét, amely a Szovjetunió 1991-es felbomlásáig az ipari szektor gazdasági súlyának, valamint a városi népesség számának, illetve arányának látványos és folyamatos növekedését hozta magával. Az iparban foglalkoztatottak aránya 1920–1991 között 3%-ról 40% fölé, a városlakók aránya 1913–1984 között 18%-ról 65%-ra emelkedett (2. ábra) (Krajko 1987, 30; Trejvis 2008, 173).

Fontos azonban, hogy az iparosítás és városfejlesztés prioritásának állandósága mellett az évtizedek során jelentős változások történtek a beruházások ágazati és

területi vonatkozásaiban, sőt a célok megvalósításának technikai megoldásaiban is. A formálódó szovjethatalom fő célja a kezdeti esztendőkből a háború utáni újjáépítés volt, melynek megvalósítása a hadikommunizmus keretei közt indult el. Ezt a rendszert váltotta fel 1920-ban az új gazdaságpolitika, a NEP, amely az üzemegek önállóságának bizonyos fokú növelésével kívánta elősegíteni az ipar talpra állását. Egy évvel később aztán elfogadták az ország villamosítási koncepcióját, a GOELRO-tervet, amely a Szovjetunió első iparosítási programjának tekinthető (Horváth 2008, 16–17).

A terv a cári időszak ipari folyamataihoz képest több újszerű vonást tartalmazott. Az egyik a koncepcionális háttér: az ipar országos léptékű, központilag irányított fejlesztésének gondolata volt. A másik az ágazati hangsúlyok eltolódása, hiszen érdemi (ipar)történeti előzmény nélkül, de kiemelt prioritásként fogalmazódott meg a villamosenergia-ipar fejlesztése, elsősorban grandiózus vízerőmű-építések révén. A program ugyanakkor egy markáns vonatkozásban a háború előtti hagyományokat követte: a beruházások több mint fele a régi ipari térségek közelében valósult meg, döntően az európai ország részen. Az ipar térszerkezetében tehát nem történt jelentős változás, annak ellenére, hogy a területi különbségek mérséklése a politikai vezetés egyik hangsúlyos céljaként fogalmazódott meg (Horváth 2008, 16).

Lenin 1924-ben bekövetkezett halála, Sztálin totális hatalmának kiépülése jelentős politikai változást hozott a Szovjetunió történetében, az iparpolitika fő céljai azonban nem változtak. Az 1928-ban meghirdetett első, majd a második ötéves terv a Lenin idején kijelölt ágazati célokat követte, és az ipar térszerkezetében, a régi iparvidékek dominanciájában sem hozott jelentékeny változást (jellemző, hogy Moszkva és a Moszkvai terület ipari kibocsátása még a harmincas évek végén is jóval nagyobb volt, mint egész Szibériáé) (Horváth 2008, 18).

A sztálini iparpolitika e szakaszának újszerűsége az alkalmazott módszerekben, illetve – ezzel összefüggésben – a célok és az eredmények volumenében állt. A NEP leállítást követően az iparfejlesztésben a szélsőséges centralizmus időszaka kezdődött el, melynek során a tőke- és munkaerőforrásokat nem kímélve igyekeztek gyorsítani az ország iparosodását. Ennek a „fejlesztési koncepciónak” integráns részét képezték a GULAG lágereiben embertelen körülmények között dolgoztatott kényszermunkások milliói is, akiknek a vezetés kiemelten nagy szerepet szánt a legzordabb országrészek építkezéseinek megvalósításában. A sztálini gazdaságpolitika eredménye a foglalkozási átrétegződés drámai felgyorsulásában (az ipari foglalkoztatottak aránya 1930–1940 között mintegy 5%-ról közel 30%-ra emelkedett) (Trejvis 2008, 173), illetve az ipari össztermelés látványos (1913 és 1940 között nyolcszoros) növekedésében nyilvánult meg (Krajkó 1987, 39). Megjegyzendő, hogy bár a Szovjetunió a nemzetközi munkamegosztásba – saját antikapitalista, illetve a nyugati világ antikomunista ideológiája miatt – alig kapcsolódott be, a tőkehiány és a technológiai elmaradottság cári időszak óta fennálló problémáját a szovjet vezetés (többek közt) jelentős mennyiségű külföldi pénz- és „tudástőke” bevonásával próbálta orvosolni. Számos amerikai és német cég komoly szerepet kapott a monumentális duzzasztógátak, a

gyáróriások, sőt az ezek köré épülő újvárosok megtervezésében, egyes beruházások kivitelezésében (Heller–Nyekrics 1996, 178–180).

A szovjet ipar ágazati és területi szerkezetében a II. világháború hozott drámai változást. A támadó német csapatok rohamos előretörése, a heves harcok során teljes városok dőltek romba, a nyugati országrész ipari kapacitásainak jelentős részét (mintegy 1300 nagyüzemet) azonban sikerült áttelepíteni az Urál térségébe, valamint az ázsiai országrészbe. A harcoló csapatok utánpótlásának biztosítására új üzemek sorát (több mint 2000 gyárat) kellett létrehozni, ezek is szinte kivétel nélkül a keleti országrészbe települtek (Krajko 1987, 39). Jellemző, hogy 1942–43-ban a Szovjetunió összes beruházásainak közel 40%-a az Urál térségében és Nyugat-Szibériában valósult meg (Antal 1980, 20). Ez a kényszerhelyzet adta meg az első érdemi lökést az Európa-centrikus ipari térszerkezet átalakításának. A háborús helyzet az ipar ágazati szerkezetében is komoly változást hozott: néhány esztendő leforgása alatt a hadiipari tevékenységek rohamos térnyerésére került sor. Ez alapozta meg a szovjet gazdaság tulajdonképpen egyetlen, minőségi téren is nemzetközileg versenyképes feldolgozóipari ágazatának fejlődését.

A háború utáni beruházások, minthogy kezdetben a nyugati területek újjáépítésére összpontosítottak, az európai országrész ipari jelentőségének átmeneti visszaerősödését hozták. Az 1940-es évek végétől beinduló hosszú távú iparosítási programok azonban kiemelt szerepet szántak az ázsiai országrész fejlesztésének. Szibériára és az orosz Távol-Keletre elsősorban a kiaknázatlan erőforrások „tárházaként” tekintettek, amely alkalmasnak tűnt a szovjet gazdaság rohamosan bővülő nyersanyag- és energiaigényének fedezésére. Ebből fakadóan a keleti országrészen szén- és ércbányák sokasága létesült, felgyorsult a tajga erdőállományának kitermelése, a szibériai folyamon pedig óriási vízerőművek épültek (jellemző, hogy Oroszország mai államterületére vetítve az ázsiai országrész elektromosenergia-termelésén belüli súlya 1940 és 1960 között 9,2%-ról 21,6%-ra emelkedett) (Horváth 2008, 20). A komoly természet-átalakítással (gyakorta ökológiai rombolással) járó beruházások – a többé-kevésbé racionális gazdasági és stratégiai célok mellett – nyilvánvaló presztízsszempontokat is szolgáltak. Különösen a hatalmas duzzasztógátak és a szállítási lehetőségek javítását célzó csatornaépítések voltak hivatottak annak bizonyítására, hogy a szovjet társadalom képes legyőzni a természetet (*földrajzi nihilizmus*), ami a kapitalista társadalmakkal szembeni felsőbbrendűségét bizonyítja (Hajdú 1999; v. ö. Kovda 1951). Ez a politikai motívum különösen erős lökést adott a hasonló beruházásoknak.

Az ázsiai országrész gazdasági jelentősége a Nyugat-szibériai-alföld roppant szénhidrogén-készleteinek feltárása és meginduló kitermelése révén az 1970-es évektől tovább nőtt. Több ezer kilométernyi új csővezeték építése révén a térség nemcsak a Szovjetunió európai körzeteinek, hanem a teljes kelet-európai blokk meghatározó szénhidrogén-ellátójává vált. A gyorsan növekvő kitermelés jelentős Nyugat-Európába irányuló exportra is lehetőséget adott, amely a szocialista nagyhatalom legfontosabb keményvaluta-forrásává vált.

Az Urálon túli térségek kitermelőiparára tekintélyes alapanyaggyártás (pl. feldolgozás, cellulózipar, cementgyártás) települt, és jelentős feldolgozóipari beruhá-

zásokra is sor került. Utóbbiak jórészt a már meglévő ázsiai ipari körzetekben (pl. a Kuznyecki-medencében) valósultak meg (Klüter 1997). Ezen túl jelentős kohászati fejlesztések történtek a nagyon távoli fekvésű bányászati központokban (a 69. északi szélességen található Norilszkben például a világ legnagyobb kapacitású nikkel-kombinátja létesült), illetve a vízerőmű-városokban (Bratszkban a Föld legnagyobb alumíniumkohója épült fel) (Klüter 2000, 14).

Paradox módon az ázsiai országrész fejlesztésekor annak földrajzi elszigeteltsége és nehéz megközelíthetősége is pozitív tényezőnek minősült, mivel az Egyesült Államokkal rivalizáló Szovjetunió az ipari térszerkezet alakításakor kiemelt figyelmet fordított a katonai-stratégiai szempontokra. Ennek köszönhetően a hadiipari fejlesztés és gyártás tekintélyes részét telepítették az ázsiai körzetekbe – jelentős részben újonnan, kimondottan e célból létrehozott, a külvilágtól elzárt, hivatalosan nem is létező „zárt városokba” (Bucharin–Cochran–Norris 1999).

Az ázsiai körzetek ipari termelésének dinamikus növeléséhez elengedhetetlen volt a szükséges munkaerő biztosítása, melyhez – nevezett országrészek rendkívül alacsony népsűrűsége révén – csak a más országrészekből való bevándorlás fokozásával volt lehetőség. A sztálini időszak erőszakos népesség-áttelepítési hullámaival szemben (a politikai rendszer „enyhülésének” jeleként) az 1950-es évek végétől már az anyagi ösztönzők, köztük a garantált többlétszabadság és a különleges bérpótlékok váltak hivatottá a munkaerő keletre vonzására. Igaz, a keletre áramló foglalkoztatottak zöme a zord természeti körülmények (pl. az akár több hónapig tartó téli éjszaka, a rendkívüli hideg stb.) miatt néhány év után visszatért az európai térségbe, helyükre azonban a kedvező anyagi feltételeknek köszönhetően újabbak érkeztek (Rudl 1999, 36–37). Ennek köszönhetően az ázsiai országrész lakosainak száma folyamatosan növekedett: 1940–1979 között 18,2 millió főről 29,2 millióra, miáltal a térség részesedése az Orosz SZSZK népességéből 16,6%-ról 21,2%-ra emelkedett¹. A többnyire fiatal munkavállalók elhelyezése érdekében új lendületet kapott a szocialista városfejlesztés, mely az észak-ázsiai országrészben sok, általában előzmény nélküli település gyors kialakítását jelentette.

A szovjet éra nagy léptékű, az ipari termelés ágazati és területi képét egyaránt markánsan átformáló industrializációs folyamatai sajátos területi szervezési elvek mentén valósultak meg. Nagytérsegi szinten a szocialista területi politika célja ún. területi-termelési komplexumok létrehozása volt, melyek erősen centralizált, eltérő termelési profilú körzeteket átfogó, gazdaságilag összességében önálló területi egységek voltak (vagy annak kellett volna lenniük) (Pilipenko 2008). A szovjet politika központosításba és tervezésbe vetett hitét tükröző, látszólag racionális szemlélet azonban a gyakorlatban oda vezetett, hogy adott komplexumon belül – a méretgazdaságosság jegyében – egész városokat, sőt kisebb körzeteket szerveztek kevés, sok esetben egyetlen gazdasági tevékenység köré. Az Udmurt Köztársaságban például a hadiipar, Togliattiban az autógyártás (VAZ/Lada), az Ivanovói területen pedig a textilipar adta az ipari termelés döntő többségét (Horváth 2008, 35). Utóbbi felduzzasztott könnyűipari kapacitására jellemző, hogy az 1960-as évektől a rendszerváltásig az Ivanovói terület adta az Orosz SZSZK teljes textilipari termelésének két-

harmadát (Trejvis 2008, 191). Figyelembe véve, hogy a legtöbb nagyvárosban a szociális szféra megszervezése is a helyi nagyüzem feladatkörébe tartozott (Horváth 2008, 35), sok esetben nemcsak a gazdaság, hanem a lakosság életének szinte minden szegmense egyetlen ágazat helyzetétől függött. Az viszont, hogy a végletes ágazati egyoldalúság e térségeket potenciálisan erősen sebezhetővé teszi, a piacidegen megoldások sokaságával operáló szovjet gazdaság keretei között – az 1990-es évekig – rejtve maradt.

Oroszország ipara a rendszerváltás után

A szocialista iparfejlesztés markáns sajátosságokkal bíró, kétségkívül jelentős eredményeket felmutató, ám számos (részint rejtett) problémát generáló évtizedei a Szovjetunió 1991-es szétesésével, a politikai és gazdasági rendszerben bekövetkező radikális fordulattal lezárultak. A Borisz Jelcin vezette Oroszország a piacgazdasági fejlődés útjára lépett, ami a központi tervezés és az állami kontroll határozott gyengülését, a piacidegen gazdaságszervezési és -fejlesztési módszerek zömének gyors feladását eredményezte, különösen, hogy utóbbiak fenntartását az elhatalmasodó forráshiány sem tette lehetővé. Az ország helyzetét a gazdasági átmenet „természetes” velejárói mellett tovább nehezítette a KGST és a Szovjetunió széthullása, a külkereskedelmi kapcsolatok ebből fakadó meggyengülése. Mindezek révén igen súlyos, elhúzódó gazdasági visszaesés következett be: Oroszország egy főre jutó GDP-je 1990–1998 között reálértéken háromötödére csökkent (Maddison 2009), a megélénkülés első érdemi jelei pedig az ezredfordulói várattak magukra.

Bár a recesszió mindhárom gazdasági szektort súlyosan érintette, az ipar visszaesése különösen nagymértékű volt: az ipari termelés 1998-ra az 1990-es érték 45%-ára csökkent (Zubarevics 2008, 156). Ennek következtében a szekunder szektor még a jelentősen zsugorodó gazdaságon belül is veszített relatív súlyából. Míg 1990-ben a foglalkoztatottak 40,2%-a dolgozott az iparban és az építőiparban, ez az érték 1996-ra 32,6%-ra, 2007-re pedig 28,9%-ra csökkent. Ezzel párhuzamosan a szekunder szektor GDP-hez való hozzájárulása ugyanezen időpontok között 45,9%-ról 36,0%-ra, majd 31,6%-ra apadt (Horváth 2008, 13–14; illetve Goskomstat...é.n.).

A politikai és gazdasági körülmények változása révén a korábban töretlen urbanizációs folyamat is megakadt. A városi lakosság aránya az 1980-as évek vége óta stabilan 73%-on áll (Goskomstat... é.n.), ami az ország népességének természetes fogyását figyelembe véve csökkenő abszolút lélekszámot jelent. Különösen erős negatív tendenciák tapasztalhatók a kis- és középvárosok esetében, ahonnan a munkahelyüket elvesztő aktív korú lakosok jelentős része költözik az olcsóbb létfenntartási lehetőségekkel kecsegtető – főként az európai országrész déli körzetében található – agrárterületekre. Lényegesen kedvezőbb az 500 000 fő fölötti nagyvárosok helyzete, ezek ugyanis sokoldalú gazdaság szerkezetük révén jellemzően a rendszerváltozás

után is „talpon tudtak maradni”, többnyire megőrizték pozitív vándorlási egyenle-
güket (részint Zubarevics 2003 nyomán Nejjodova 2008, 397–398; 401).

Az ipar 1991 utáni általános visszaesése mögött komoly ágazati és területi
különbségek húzódnak (1. táblázat). Az átmenet legnagyobb vesztesének a hagyomá-
nyos könnyűipari ágazatok, a textil- és bőripar tekinthetők, melyek termelése 2000-re
az 1991-es érték negyedére–hatodára zsugorodott, és – az ezredforduló óta tapasztalható
növekedési fázis ellenére – 2007-ben is több mint 70%-kal maradt el az
1991-esőtől. Ezek az ágazatok piacgazdasági viszonyok közepette képtelenek voltak
állni a versenyt az alacsony bérköltségekkel termelő, főként dél- és délkelet-ázsiai
fejlődő országokkal.

A rendszerváltás egyértelmű vesztesei közé tartoznak azok az alacsony hozzáadott
értéket produkáló, gyakorlatilag nyersanyagtermelő tevékenységek, mint a nem-
energiahordozó ásványkincsek bányászata, a nemfémek bányakincsek feldolgozása,
a tüzelőanyag-gyártás, illetve a faipar. A fenti ágazatok hanyatlása részint a rájuk
épülő hazai ipari tevékenységek hanyatlásával magyarázható, ami a nyersanyag-
szükséglet drámai csökkenését eredményezte, főként, hogy a rendszerváltás során
jellemzően a legkisebb nyersanyag- és energiahatékonysággal működő (relative leg-
nagyobb fogyasztású) nehézipari üzemek zártak be először. A másik fontos ok az
előállítás költségek rohamos emelkedésében keresendő. A szovjet időkben a szállítást
központilag erősen dotálták, miáltal a zömmel távoli országrészekben kitermelt (és
esetenként feldolgozott) nyersanyagok olcsón eljuttathatók voltak az Orosz SZSZK
európai ipari körzeteibe, sőt részint versenyképes exportcikket képeztek (ez a meg-
oldás piacidegen jellegével együtt összhangban volt az önellátásra törekvő politikai
szándékával). A közlekedési, szállítási szolgáltatások piacokonform átszervezése
viszont a szállítási költségek tetemes növekedéséhez vezetett, miáltal a hazai nyers-
anyagok felhasználása immár gyakorta drágább megoldásnak bizonyul a – fokozato-
san felfutó – importnál (Klüber 1997, 727; 2000, 16).

A rendszerváltás jelentős és tartós hanyatlást hozott két, hagyományosan tőkeigé-
nyesnek és így magas színvonalúnak tekintett ágazatban, a gép- és a járműgyártás-
ban is. Ez egyrészt abból fakad, hogy számos gépipari szegmensben különösen erősen
érvényesült a szovjet ipar nemzetközi élmezőnyhöz viszonyított minőségi hátránya.
Másfelől a valóban magas technikai színvonalat képviselő hadiipar az átmenet egyik
legnagyobb vesztesévé vált, minthogy a Szovjetunió szétesése és a hidegháború be-
fejeződése révén drasztikus visszaesés történt a hazai katonai megrendelésekben. Ezt
a hadiipari export sem tudta ellensúlyozni, mivel a termelés visszaesése az alkatrész-
utánpótlás biztonságát is aláásta, jelentősen rontva az orosz katonai termékek nemzet-
közi versenyképességét (a helyzetet egyes termékcsoporthoz – pl. a harci repülő-
esetében – az üzemeltetés magas költsége is rontja) (Malek 2003).

Néhány ágazat ugyanakkor képes volt kiheverni a rendszerváltozás okozta sokkot.
Az utóbbi esztendőben már az 1990-es értéket jelentősen meghaladó termelési
érték jellemzi az energiahordozó-bányászatot. Ez tekintélyes mennyiségű kőolaj és
földgáz exportját teszi lehetővé a kelet-, közép- és nyugat-európai országokba, mi-
által az egész orosz gazdaság egyik legfontosabb – igaz, közel sem kizárólagos –

bevételi forrásának tekinthető (Köves 2005; Deák 2008, 27). Az ágazat dinamikájához hozzájárul, hogy bár a világpiaci árak változására meglehetősen érzékeny, a termékei iránti európai kereslet meglehetősen stabil. Az 1990-es évek gazdasági kríziséből képes volt kilábalni a kitermelt szénhidrogének feldolgozására épülő műanyaggyártás, valamint az északi tajgaerdők roppant faállományára alapozott papíripar is.

Megállapítható ugyanakkor, hogy Oroszország ezredforduló óta tapasztalható gazdasági növekedéséhez az ipar részéről zömmel a nyersanyag-kitermelő vagy ezekhez kapcsolódó, félkész termékeket előállító ágazatok járultak hozzá. A tőkeintenzív, tudásigényes tevékenységek közül kizárólag – a hagyományosan főként katonai célokat szolgáló – elektronikai ipar tudott bekerülni a dinamikusan fejlődő ipari tevékenységek körébe.

1. TÁBLÁZAT

*Az iparágazatok ipari termelési értéke az 1990-es volumen százalékában
(The Production Value of the Industrial Branches Compared to the Value in 1990 as 100)*

Ágazat	2000	2007
Bányászat	74,3	103,5
Energiahordozók bányászata	80,9	116,6
Egyéb ásványkincsek bányászata	60,0	64,7
Feldolgozóipar	51,0	81,8
Élelmiszeripar	54,5	85,4
Textilipar	23,4	27,4
Bőripar	15,5	26,6
Faipar	37,5	53,4
Papír- és nyomdaipar	81,2	126,9
Tüzelőanyag-gyártás	60,1	77,8
Vegyipar	69,8	91,1
Gumi- és műanyaggyártás	52,5	110,5
Nemfémes ásványkincsek feldolgozása	40,3	65,8
Fémipar	66,8	98,2
Gépgyártás	32,3	58,7
Elektronikai ipar	45,3	151,3
Járműgyártás	53,1	63,2
Egyéb feldolgozóipar	60,4	106,6
Áram-, gáz- és vízellátás	76,9	90,1

Forrás: Saját szerkesztés a Goskomstat... (é.n.) adatai alapján.

Természetesen figyelembe kell vennünk, hogy az egyes ágazatok termelésének összesített adatsorai mögött az üzemegységek szintjén rendkívül eltérő fejlődési pályák húzódnak. Jellemző példa, hogy a 2007-ben az 1990-eshez hasonló kibocsátással rendelkező fémipar mutatói mögött egyszerre mutatható ki számtalan, elavult technológiával termelő üzem (akár teljes ipari körzetek) drámai leépülése, valamint még a szovjet időszakban komoly korszerűsítésen átesett gyáróriások (pl. Lipeck), illetve a rendkívül értékes színesfémeket termelő (pl. Norilszk, Magnyitogorszk) kohászati létesít-

mények relatív „szárnyalása” (Norilszk az orosz városok rangsorában a teljes ipari termelés alapján az 1980-as 40. helyről 2000-re a 3. helyre ugrott előre) (*Brade-Schulze* 2003, 34–35). Hasonlóképpen a járműgyártás egyes emblematikus vállalatai – az ágazat általános visszaesése ellenére – ma is stabilan őrzik pozíciójukat, jórészt annak köszönhetően, hogy technikailag elavult termékeikre a kedvező árak miatt viszonylag stabil kereslet mutatkozik a hazai piacon (ennek tipikus példája a Lada típusú személygépkocsikat is gyártó VAZ Togliattiban) (*Horváth* 2008, 47).

A rendszerváltás eredményeképpen jelentős átrendeződés történt Oroszország iparának területi szerkezetében is (3. ábra). Ennek legfőbb jellemzője az ipari termelés térbeli koncentrációjának markáns fokozódása a legdinamikusabb ágazatok erős térbeli koncentráltságának köszönhetően. Az ország fő szénhidrogén-termelő központja, a Tyumenyi oblaszty, valamint a Hanti-Manysi és a Jamali-Nyenyec autonóm okrug 1990-ben együttesen az orosz ipar termelésének 3,5%-át adta, 2006-ban már 14,9%-át. Hasonlóképpen a legkorszerűbb ipari tevékenységek (és a K+F kapacitások) zömét tömörítő Moszkva város részaránya ugyanebben az időszakban 6,8%-ról 11,4%-ra emelkedett (*Goskomstat...* é.n.), dacára az itt tapasztalható markáns terciarizálódási tendenciáknak, az üzleti szolgáltató szektor térnyerésének (utóbbiról l. *Gritsai* 1997).

Ezzel egy időben az európai országrész legtöbb térségének súlya az ipari termelésben jelentősen csökkent. Az itteni feldolgozóipar kétszeresen is megszenvedte a piaci nyitást. Termékeinek zöme alacsony műszaki színvonala miatt nem tudott versenyre kelni az import árukkal, miközben a szállítási költségek hirtelen megugrása rendkívül drágává tette a létfontosságú nyersanyagok (jórészt az ázsiai országrészből történő) beszerzését, ezáltal a termelést. Az ipari termelés alakulását illetően a gazdasági átalakulás nagy veszteségnek tekinthetjük az ázsiai országrész zömét is. Az Urálon túli térség egyetlen komoly ipari körzete, a dél-szibériai iparvidék – az európai térségekhez hasonlóan – a szállítási költségek drámai emelkedése miatt veszítette el versenyképességét, termékei ugyanis mind az európai országrészbe, mind a nemzetközi (európai, illetve távol-keleti) piacokra csak több ezer kilométeres szállítással juttathatók el. Részben ugyanez a probléma sújtotta a távol-keleti régiót, ahol viszont a szovjet érában létező különleges bérpótlékok markáns csökkenése, valamint a létfenntartási költségek drasztikus emelkedése a népesség (és így a munkaerő) számának drasztikus apadásához vezetett. A távol-keleti szövetségi körzet népességének 19,3%-át veszítette el 1990 és 2006 között, de a Magadani oblasztyban 56,1%, Csukcsföldön 68,4% volt ugyanez az érték (*Regioni Rosszii* 2007, 2.1. táblázat) ². Utóbbi tendencia úgy is értelmezhető, mint azoknak az országrészeknek a gazdasági „föladása”, melyek bizonyos fokú integrálása és fejlesztése a szovjet időszak autark gazdaságpolitikája szempontjából alapvető és logikus cél volt, piaci körülmények között azonban versenyképes ipar fenntartására alkalmatlannak bizonyulnak.

3. ÁBRA

*Oroszország szubjektumainak százalékos részesedése az országos ipari termelésből
1990-ben és 2006-ban*
(The Share of the Russian Regions of the National Industrial Production
in 1990 and in 2006)

Forrás: Saját szerkesztés a Regioni Rosszii (2003, 13–1. táblázat; 2007, 13–1. táblázat) adatai alapján.

A szállítási és kommunális (pl. fűtési) költségek drámai növekedése csak két ázsiai térségben nem vezetett az ipar rendkívül erős visszaeséséhez: ezek a Kuznyeckimedence „motorját” képező Kemerovói oblaszty, valamint a Krasznajarszki kraj, melyek ipari kibocsátása az orosz átlagnál kevésbé esett vissza. A kedvező tendencia azonban döntően az állami beavatkozásnak köszönhető, amely még a legsúlyosabb forráshiány esztendeiben is próbálta mérsékelni a körzet visszaesését, a tömeges munkanélküliség és az ebből fakadó társadalmi, politikai feszültségek elkerülése végett (különösen azt figyelembe véve, hogy a térségben az 1980-as évek vége óta többször került sor a hatalommal szembeni jelentős politikai megmozdulásokra, főként sztrájkokra) (Klüter 1997, 723).

Oroszország iparának rendszerváltás utáni tendenciái összességében azt tükrözik, hogy a kapitalista viszonyok kiépülése alapvetően átrajzolta a szocialista érában kialakult képet. Ez területi szempontból a távoli országrészek rendkívül drágán kiépített termelési rendszerének drámai leépülését, más részről a hagyományosan fontos ipari centrum, Moszkva súlyának növekedését jelenti. Strukturális tekintetben azoknak az ágazatoknak a mély válságát tapasztalhatjuk, melyeket a Szovjetunió idején túlfeljesztettek, és többnyire már akkor is piacidegen módszerekkel tartottak fent. A rendszerváltás okozta sokkot néhány fejlett ipari tevékenység mellett gyakorlatilag a – cári időkben is az orosz ipar gerincét alkotó – kitermelőipari szektor

volt képes kiheverni. Mindez azt jelenti, hogy bár a szovjet iparpolitika hatásai feltehetően még sokáig fellelhetők lesznek Oroszország gazdaságföldrajzi térképén, az 1991 utáni időszak területi és ágazati értelemben is a szocialista örökség jelentős részének feladását, sok tekintetben a szovjet éra előtti sémák bizonyos fokú újraéledését hozta magával.

Összegzés

Oroszország a 20. század elején – fejlődésének történelmi megkésettisége révén – az iparilag elmaradott országok közé tartozott, a következő száz esztendőben viszont tekintélyes eredményeket ért el az ipar fejlesztésében, és a nemzetközi ipari termelés meghatározó szereplői közé emelkedett.

A cári időkben még csak gyenge ipari bázissal rendelkező orosz gazdaság industrializációja a szocializmus idején vett komoly lendületet, ami döntően a kommunista vezetés ideológiai irányultságából fakadt. Ennek egyik fontos sarokpontját a marxista-leninista eszmerendszer határozott iparpártisága jelentette. Alapvetően az ideológiai háttérben gyökerezett a kommunista rendszerek centralizált sémákban gondolkodó tervező szemlélete is, amely először adott lehetőséget a nemzeti erőforrások – jellemzően más ágazatok kárára történő – iparfejlesztési célú összpontosítására. Nagy jelentősége volt annak a szempontnak is, hogy a sztálini Szovjetunió a szocializmus világméretű győzelmét elhozni hivatott harmadik világháborúra készült. Ez különösen nagy lendületet adott a nehézipari és hadiipari fejlesztésnek, lehetőség szerint a stratégiai szempontból védhető, nehezen elérhető országrészekben, melyek korábban érdemi iparral nem rendelkeztek. Az elmaradott körzetek iparosítása azonban nem csak ezt a – maga módján logikus – szempontot követte, hanem segítette a politika egalitárius elveinek megvalósítását, nem mellesleg pedig a környezet legyőzésének képességét igazolva a szocialista rendszerek „imázsépítését” is szolgálta.

Fontos ugyanakkor kiemelni, hogy az orosz ipar fejlődése/fejlesztése még egyazon gazdaság- és politikatörténeti korszakon belül, akár egy vezető uralma idején is mutatott jelentős kilengéseket, melyeket a külföldi hatások éppúgy befolyásoltak, mint a vezető nézetrendszerének kisebb-nagyobb változásai. Vitathatatlan továbbá, hogy a rendszer totalitárius jellegéből fakadóan az ország iparosítása morálisan teljességgel elfogadhatatlanul játszódtott le, és szörnyű emberáldozatokat követelt.

Miként a szocialista rendszer kiépítése alapvető változást hozott az ország életében, hasonló átrendeződést eredményeztek azok a gazdasági változások is, amelyek idővel a kapitalista gazdálkodás kibontakozásához vezettek. A gorbacsovi periódus fokozatos gazdasági és politikai reformjai után a kilencvenes évek eleje a korábbi rendszer összeomlását és egy újnak a kiépülését hozta. A többé-kevésbé eredményes (bár meglehetősen felemás) demokratizálódási és gazdasági liberalizációs folyamatok alaposan megbolygatták a szocialista éra ipari örökségét. Az ipari termelés drasztikus visszaesése mellett ez teljes ágazatok leépülését, valamint az

országos gazdasági, ipari vérkeringésbe óriási áldozatok árán bekapcsolt ország-részek hanyatlását hozta magával. Összességében azt mondhatjuk: Földünk legnagyobb területű országa, miközben kétségtelenül magán viseli a szovjet éra ipar-fejlesztésének nyomait, iparának területi és ágazati szerkezetét, az európai ország-rész feldolgozóipari túlsúlyát és a kitermelőipar rendkívüli részarányát tekintve sok szempontból nagyobb hasonlóságot mutat a cári Oroszországgal, mint a szuper-hatalmi státuszának csúcán álló Szovjetunióval.

Jegyzetek

¹ Saját számítás Antal (1980, 45–47), valamint a Population statistics:... (é.n.) adatai alapján.

² Ráadásul az ennél is drámaibb elvándorlást sok esetben csak az akadályozta meg, hogy a népesség jelentős részének nem volt kellő anyagi háttere az áttelepüléshez (Wites 2006, 193).

Irodalom

- Antal Z. (1980) *Szovjetunió. II. kötet. Gazdaságföldrajz*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Brade, I.–Schulze, M. (2003) Die russischen Städte im Umbruch. Gewinner und Verlierer des Transformationsprozesses. – *Geographische Rundschau*. 12. 34–40. o.
- Bucharin, O.–Cochran, Th.B.–Norris, R.S. (1999) *New Perspectives on Russia's Ten Secret Cities*. Nuclear Weapons Databook. National Resources Defence Council, Nuclear Program, Washington. http://docs.nrdc.org/nuclear/nuc_10019901a_208b.pdf
- CIA World Factbook 2008. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html>
- Deák A.Gy. (2008) Új kontextusban az orosz energetika. – *Nemzet és Biztonság*. 1. 20–30. o.
- Goskomstat. *Russia in figures*. (é.n.) <http://www.gks.ru>
- Gritsai, O. (1997) The economic restructuring of Moscow in the international context. – *GeoJournal*. 4. 341–347. o.
- Hajdú Z. (1999) Környezet és politika: a természetátalakítás „zseniális” sztálini terve. – Tóth J.–Wilhelm Z. (szerk.) *Változó környezetünk*. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs. 131–145. o.
- Heller, M.–Nyekrics, A. (1996) *Orosz történelem, II. kötet. A Szovjetunió története*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Horváth Gy. (2008) Regionális átalakulás Oroszországban. – Horváth Gy. (szerk.) *Regionális fejlődés és politika az átalakuló Oroszországban*. MTA RKK, Pécs. 11–62. o.
- Klüter, H. (1997) Das Kuzneck-Becken. – *Geographische Rundschau*. 12. 723–729. o.
- Klüter, H. (2000) Der Norden Russlands – vom Niedergang einer Entwicklungsregion. – *Geographische Rundschau*. 12. 12–20. o.
- Kovda, V.A. (1951) A kommunizmus nagy alkotásai és a természet átalakítása. – *A szovjet nép átalakítja a természetet*. Cikkgyűjtemény. Szikra, Budapest. 5–22. o.
- Köves, A. (2005) Oil and Economy. A Contribution to the Discussion on Russian Economic Development. – *Acta Oeconomica*. 4. 371–402. o.
- Krajkó Gy. (1987) *A Szovjetunió gazdaságföldrajza*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Maddison, A. (2009) *Statistics on World Population, GDP and Per Capita GDP, 1–2006 AD*. http://www.gdpc.net/maddison/Historical_Statistics/horizontal-file_03-2009.xls
- Malek, M. (2003) Rüstungsindustrie und Rüstungsexport Rußlands: Zustand, Probleme und Perspektiven. – *Österreichische Osthefte*. 3–4. 516–534. o.
- Neffodova, T. (2008) Az orosz perifériák terjeszkedése. – Horváth Gy. (szerk.) *Regionális fejlődés és politika az átalakuló Oroszországban*. MTA RKK, Pécs. 397–421. o.
- Pilipenko, I. (2008) Klaszterek és területi-termelési komplexumok a regionális fejlődésben. – Horváth Gy. (szerk.) *Regionális fejlődés és politika az átalakuló Oroszországban*. MTA RKK, Pécs. 328–341. o.
- Population statistics: historical demography*. (é.n.) <http://www.populstat.info>

- Regioni Rosszii.* (2003) Sztatiszticeszkij szbornik: szocialno-ekonomicsseszkie pokazateli. Oficialnoje Izdanyije. Roszsztat, Moszkva.
- Regioni Rosszii.* (2007) Sztatiszticeszkij szbornik: szocialno-ekonomicsseszkie pokazateli. Oficialnoje Izdanyije. Roszsztat, Moszkva.
- Rudl J. (1999) *A Szovjetunió utódállamainak földrajza.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Trejvis, A. (2008) Posztindusztriális regionális folyamatok és a régiók újraiparosítása. – Horváth Gy. (szerk.) *Regionális fejlődés és politika az átalakuló Oroszországban.* MTA RKK, Pécs. 171–198. o.
- Wites, T. (2006) Depopulation of the Russian Far East. Magadan Oblast: A case Study. – *Miscellanea Geographica.* 12. 185–196. o.
- Zubarevics, N. (2003) *Szocial'noje razvityie regionov Rosszii: problemi i tendencii perehodnovo perioda.* URSZSZ, Moszkva.
- Zubarevics, N. (2008) A területi különbségek alakulása. – Horváth Gy. (szerk.) *Regionális fejlődés és politika az átalakuló Oroszországban.* MTA RKK, Pécs. 151–170. o.